EEN PERFECT PAAR

Vriendelijk en keurig rechtop staand doen ze zich hier aan ons voor, het goddelijke paar Shiva en Parvati, het perfecte godenechtpaar (afb. 1). Shiva staat voor ons links, en is uitgebeeld volgens zijn Javaanse standaard iconografie: vierarmig, met in zijn rechteronderhand de drietand waarvan hier de steel is afgebroken, in zijn rechterbovenhand het gebedssnoer dat over de rug van zijn hand hangt, in zijn linkerbovenhand de vliegenwaaier en in zijn linkeronderhand de waterkan.² Op het voorhoofd het derde oog. Voorop zijn haarknot prijkt het embleem van de doodskop boven de liggende maansikkel. Zijn kastekoord is een slang die schuin over zijn borst onder zijn rechterarm door over zijn rug naar boven loopt en waarvan de kop en staart elkaar op zijn linkerschouder ontmoeten.

Parvati, voor ons rechts, is twee-armig en ze maakt met haar rechterhand het gebaar van geven en houdt met haar linkerhand de steel van een rode lotus vast. Zij draagt over het bovenlichaam een koord dat tussen haar borsten kruist.

Beide godheden dragen een heupkleed dat tot op de enkels reikt en met een koord om het middel is vastgeknoopt. De koorduiteinden hangen langs hun bovenbenen naar beneden tot op de knieën. De benen inclusief de knieschijven zijn zichtbaar onder het dunne kleed. De stof van beider heupkleed heeft een patroon van door noppen gevormde cirkels met een nop in het midden. Beide goden dragen een diadeem en sieraden in hun opgestoken haar en een halsketting en polsbanden. Shiva heeft hier geen tiggervel om de heupen. Beiden staan op een lotussokkel en hebben een eenvoudig, rond aureool achter het hoofd. Er is geen aanwijzing, ook niet aan de achterkant, dat ze ooit een parasol boven het hoofd hadden, zoals vaak bij Javaanse metalen godenbeeldjes uit deze periode het geval is en ook te zien is aan de andere beeldjes van godenparen in dit artikel.

Deze beeldjes zijn slechts 11 en 11,5 centimeter hoog. Hun belang in het hindoeïstisch pantheon in aanmerking genomen zijn hun afmetingen bescheiden. Ze zijn gegoten in de verloren wasvorm-techniek, de normale methode in de Indonesische hindoe-boeddhistische periode (8^e-16^e eeuw) voor dit soort kleine, metalen beeldjes, maar in het minst gangbare materiaal, namelijk zilver. Goud komt veel vaker voor, en het gebruikelijkst was brons. Het formaat en materiaal werden bepaald door de opdrachtgever: door wat die er voor over had, of zich kon permitteren. Hoe groter en kostbaarder het beeld was, hoe groter de religieuze verdienste voor hem of haar. Maar dit staat of valt bij de juiste uitvoering van de voorschriften voor het uitbeelden door de ambachtsman. Bij dit zilveren paar heeft die aan alle voorwaarden voldaan, maar hij blijft anoniem, zoals helaas bijna altijd, evenals de opdrachtgever. Omdat het laten maken van metalen beeldjes een kostbare

Afbeelding 1 (rechts)
Shiva en Parvati, zilver,
hoogte Shiva 11,5 cm.,
hoogte Parvati 11 cm.,
Java, Midden-Javaans,
tweede helft 9^e eeuw -
begin 10^e eeuw. Legaat
mevrouw Verburgt-
Kramer in 1968,
Rijksmuseum Amster-
dam, collectie VVAK,
AK-MAK-524-A/B

Afbeelding 2

Shiva en Parvati, goud en zilver, hoogte Shiva 16,5 cm. en Parvati 16 cm., Java, Midden-Javaans, tweede helft 9^e eeuw - begin 10^e eeuw, Nationaal Museum van Indonesië (inv. 499 en 4571). Foto: Oudheidkundige Dienst 858, 1903, collectie Centre for the Documentation of Ancient Indonesian Art, Amsterdam

zaak is, zal de opdrachtgever iemand zijn geweest uit de hogere kringen, zoals blijkt uit de inscriptie op het gouden Parvati beeldje (afb. 2).

De uitgebalanceerde manier van weergeven van deze figuurtjes, de lotusbloemen van de sokkels en ook de vorm van Shiva's waterflesje, geven aan dat de beeldjes zijn gemaakt op Midden-Java in de tweede helft van de negende of in het begin van de tiende eeuw.³

De lichamen van beide goden zijn goed zichtbaar door de schaarse kleding, die ook nog eens dun en soepel is. Het verschil tussen man en vrouw is gering. Beiden hebben jonge, gezonde lichamen, waaraan geen enkele onvolkomenheid te bespeuren valt. Zij heeft kleine borsten, iets meer taille, nauwelijks meer heupwijdte en ze is een fractie kleiner dan haar mannelijke wederhelft. Dat is het verschil. Ook in de houding van het lichaam vertonen de godheden grote overeenkomst: ontspannen en toch beheerst. Het uiterlijk weerspiegelt het innerlijk. De godheden Shiva en Parvati vormen het perfecte paar, bestaande uit de ideale man en de ideale vrouw.

Shiva en Parvati, een geliefd paar

Het is eigenlijk een wonder dat ons zilveren godenpaar bij elkaar is gebleven, want dat is lang niet altijd zo gegaan. Een paar beelden kon gemakkelijk uit elkaar raken, als ze niet een gemeenschappelijke sokkel of achterplaat hadden. Het is daarom goed mogelijk dat er oorspronkelijk veel meer van deze godenparen waren. De meeste godenparen die teruggevonden zijn,

Afbeelding 3
 Shiva en Parvati, goud
 en brons, hoogte 9,5
 cm., Java, Midden-
 Javaans, tweede helft 9^e
 eeuw - begin 10e eeuw,
 Nationaal Museum van
 Indonesië (inv. 518).
 Foto: Oudheidkundige
 Dienst 10881, 1930,
 collectie Centre for the
 Documentation of
 Ancient Indonesian Art,
 Amsterdam

hebben dan ook een gemeenschappelijke sokkel. Maar er is nog één andere uitzondering.

De beeldjes van een gouden godenpaar op een zilveren voetstuk zijn in twee verschillende groepen van in de grond weggeborgen oudheden teruggevonden (afb. 2). Het beeldje van Shiva werd in 1878 in het dorpje Pasindon (afdeling Ledok, Bagelen, Midden-Java) gevonden samen met zestien andere gouden en zilveren godenbeeldjes en een gouden en een zilveren strook met inscriptie. Deze vondst werd van groot archeologisch belang geacht en daarom in haar geheel door het Bataviaasch Museum (nu het Nationaal Museum van Indonesië in Jakarta) aangekocht voor de dubbele metaalprijs.⁴ Parvati werd pas in 1903 gevonden in het dorpje Gemuruh bij Wonosobo in de afdeling Kedu, Bagelen, ook in Midden-Java. Deze plaats ligt niet heel ver van het dorp waar de groep met de bij haar behorende gouden Shiva in de grond geborgen lag. Parvati werd aangetroffen samen met zes gouden godenbeelden die in een ongebruikelijke techniek zijn vervaardigd. Vier ervan zijn in reliëf uit een gouden plaat gedreven en twee ervan zijn gevormd uit stukken omgevouwen dunne gouden platen. De ontdekking dat Parvati uit de Gemuruh-vondst bij Shiva van Pasindon bij elkaar behoorden is de verdienste geweest van Jan Brandes, voorzitter van de Oudheidkundige Commissie.⁵

Dit gouden godenpaar heeft veel weg van ons zilveren paar. Hun lichaam is wat slanker, hun aureool drukker bewerkt en voorzien van een parasol (bij Parvati verloren). Ze dragen elk een sjerp die zo gedrapeerd is dat hij een lus

Afbeelding 4 (links)
 Shiva en Parvati, zilver
 en brons, hoogte
 11,5 cm., Java, Midden-
 Javaans, tweede helft
 9^e -begin 10^e eeuw,
 particuliere collectie.
 Foto: collectie Centre for
 the Documentation of
 Ancient Indonesian Art,
 Amsterdam

Afbeelding 5
 Shiva en Parvati ,
 Noordoosten van het
 Indisch subcontinent,
 brons, hoogte 11,5 cm.,
 gevonden op Java,
 9^e -10^e eeuw, Radya
 Pustaka Museum,
 Surakarta (inv. 458).
 Foto: Oudheidkundige
 Dienst 15155, 1940,
 collectie Centre for the
 Documentation of
 Ancient Indonesian Art,
 Amsterdam

voor hun middel vormt en dat de uiteinden opzij elegante punten vormen. Shiva draagt een tiggervel om de heupen. Parvati heeft hier vier armen; haar onderste twee handen staan in dezelfde stand als die van onze zilveren Parvati; haar bovenste twee dezelfde als die van haar wederhelft Shiva. Deze beeldjes zijn afkomstig uit ongeveer de zelfde tijd en plaats als onze zilveren beeldjes, of iets later.

Parvati heeft een inscriptie op de sokkel. Die is beschadigd en moeilijk te lezen.⁶ Maar hoogstwaarschijnlijk wordt de opdrachtgever er in genoemd. Hij is een adellijke, lokale bestuurder op Midden-Java, genaamd Saga.

Toeval of niet, in dezelfde vondst van Pasindon bevond zich nog een beeldje met een voorstelling van een gouden Shiva en Parvati, in dit geval zittende op een gemeenschappelijke bronzen sokkel met achterplaat (afb. 3). Dit stuk is ook uit ongeveer dezelfde tijd en plaats als onze Shiva en Parvati. Het is bijzonder jammer dat dit dubbelbeeldje, evenals het hierboven genoemde gouden paar, verloren is gegaan tijdens de brand in het Nederlands paviljoen op de Koloniale Tentoonstelling in Vincennes bij Parijs in 1931.⁷ Alleen de foto's zijn over.

Weer een ander beeldje van het paar Shiva en Parvati is ook van zilver maar het staat op een gemeenschappelijke bronzen sokkel met achterplaat die bekroond wordt door een parasol voor elke godheid (afb. 4). De godheden staan naast elkaar, elk op een lotussokkel die deel uitmaakt van de sokkel. Deze beeldjes zijn wat primitiever vormgegeven. De oorzaak zou kunnen zijn dat sommige godenbeeldjes van edelmetaal niet door bronsgieters, maar door edelsmeden werden vervaardigd. Deze zouden minder kundig zijn in het

Afbeelding 5a
 Shiva en Parvati met de
 bronzen stolp, brons,
 hoogte ca. 12,5 cm.,
 Noordoosten van het
 Indisch subcontinent,
 gevonden op Java,
 9^e-10^e eeuw, Radya
 Pustaka Museum,
 Surakarta. Foto:
 Oudheidkundige Dienst
 15154, 1940, collectie
 Instituut Kern,
 Universiteit Leiden

maken van menselijke gestalten.⁸ Maar het is ook mogelijk dat het stuk uit een andere werkplaats afkomstig is. De iconografie van Parvati is ook even anders. In haar linkerhand houdt ze een ronde spiegel bij het handvat vast en in haar rechterhand een schaalje (?). Een spiegel als voorwerp voor Parvati is normaal in de kunst van het noordoosten van het Indisch subcontinent. Het zal dan ook wel naar een voorbeeld uit dat gebied gemaakt zijn. Er bestonden goede contacten tussen dat gebied en Java. Dat blijkt onder andere uit godenbeeldjes die op Java gevonden zijn, maar daar vervaardigd.

Niet van Java bijvoorbeeld is het bronzen beeldje van een staande Shiva en Parvati, in 1940 gevonden in het kleine dorpje Jemowo, bij Boyolali, op Midden-Java, en opgenomen in het Radya Pustaka Museum in Surakarta (afb. 5 en 5a). Met die sokkel en achterplaat met parasollen lijkt het erg op het beeldje van afbeelding 4 maar dit bronsje is geïmporteerd. Een duidelijk verschil tussen godenbeeldjes die gemaakt zijn in het noordoosten van het Indisch subcontinent en die op Java, is de manier waarop de parasollen zijn aangebracht. Bij de beeldjes uit India staat de parasol recht boven de achterplaat, zodat alleen het voorste gedeelte boven de godheid uitsteekt. Bij Javaanse beeldjes buigt de steel van de parasol die op de achterplaat is bevestigd, naar voren zodat hij zich recht boven de godheid bevindt.

Een interessant aspect van dit beeldje is niet zozeer dat het op een meter diepte in de grond werd gevonden – dat gebeurde wel vaker – als wel dat het daar stond terwijl het bedekt was door een bronzen, koepelvormige stolp met een versierde rand, die in de grond omgekeerd over dit dubbelbeeldje was geplaatst (afb. 5a).⁹ De bronzen stolp moet haast wel speciaal hiervoor op

Afbeelding 6
Shiva en Parvati, brons,
hoogte 16 cm., Noord-
oosten van het Indisch
Subcontinent,
9^e-10^e eeuw, Nationaal
Museum van Indonesië
(inv. 518b/3657). Foto:
Oudheidkundige Dienst
478, vóór 1911, collectie
Instituut Kern, Univer-
siteit Leiden

Java gemaakt zijn. In een gelijksoortig geval was een gouden godenbeeld door een zilveren stolp bedekt. Een inscriptie op de stolp identificeerde het beeld als god van het Diëng-Plateau.¹⁰ Daarom zal het hier ook om een lokale, Javaanse manier van verering gaan en is het goed mogelijk dat het hindoeïstische godenpaar uit India indertijd als lokale, Javaanse godheden werd geïnterpreteerd, bijvoorbeeld een vergoddelijkt voorouderpaar.

Uit Oud-Javaanse teksten zijn verschillende vergoddelijkte Javaanse vorsten bekend. Waarschijnlijk de vroegste is de Midden-Javaanse koning van de Sanjaya-dynastie, Rakai Pikatan, die werd vergoddelijkt als Shiva. Zijn beeld werd ingewijd op 12 november 856.¹¹ De inscriptie beschrijft verschillende onderdelen van een uitgestrekt tempelcomplex dat grote overeenkomst vertoont met het candi Prambanan-complex in de buurt van Yogyakarta op Midden-Java en daar dan ook op zal slaan.¹² Het hoofdbeeld stelt Shiva voor met de normale iconografische kenmerken. Alleen maken zijn beide onderste handen samen een gebaar. Dat gebaar is dan de enige zichtbare aanwijzing dat het hier om een vergoddelijkte vorst gaat. Het vereren van vergoddelijkte ouders is beschreven in het vroeg dertiende-eeuwse Oud-Javaanse hofdicht *Sumanasantaka*, vers 17:1. Hun zoon richt na hun dood beelden van hen op in een tempel bij het paleis. Hij vereert hen dagelijks en smeekt hen om voorspoed.¹³

Hoewel er aan het geïmporteerde bronzen godenpaartje zelf niets afwijkends te zien is, is het vanwege de bijbehorende stolp toch niet uitgesloten dat het vereerd werd als een Javaans vergoddelijkt vorstenpaar.

Hoe precies in die tijd dit soort kleine godenbeeldjes werd gebruikt is niet bekend. Wel zal de opdrachtgever de vervaardiger er een afgesproken beloning in geld of goederen voor gegeven hebben, terwijl hij, of zij, er zelf de

Afbeelding 7
 Shiva en Parvati, zilver
 en brons, hoogte 19,7
 cm., Java, Midden-
 Javaans, tweede helft 9^e
 eeuw-begin 10^e eeuw,
 Nationaal Museum van
 Indonesië (inv. 5802).
 Foto: Oudheidkundige
 Dienst 6378, 1921,
 collectie Centre for the
 Documentation of
 Ancient Indonesian Art,
 Amsterdam

religieuze verdienste voor ontving. Ze werden waarschijnlijk op een speciale, gewijde plaats neergezet en regelmatig vereerd en om rijkdom en vruchtbaarheid gevraagd.

Nog een dubbelbeeldje met een voostelling van Shiva en Parvati, deze keer van brons, is afkomstig uit het noordoosten van het Indisch subcontinent (afb. 6), maar uit een ander centrum dan het hierboven genoemde beeldje. Het werd gevonden in 1893 in het dorpje Diëng, (afdeling Ledok, Bagalen, Midden-Java) en opgenomen in het Bataviaasch Museum. Ook in India is Shiva iets groter dan zijn Parvati. Bovendien zijn ze van plaats verwisseld. Een aardig extraatje is dat beide godheden hun rijdier bij zich hebben, liggend tegen de lotussokkel; de stier voor Shiva en de leeuw voor Parvati (afb. 6).

Een laatste beeldje van Shiva en Parvati is ook van brons, maar nu Javaans, en stelt de godheden zittend voor, ook elk met hun rijdieren in het klein tegen de sokkel geplaatst (afb. 7). Het werd in 1921 gevonden in het dorpje Kertek (afdeling Wonosobo, Midden-Java) en door het Bataviaasch Museum aangekocht. Beide godheden zijn hier vierarmig met de al eerder genoemde attributen.¹⁴ Ook dit beeldje komt uit ongeveer dezelfde periode: de tweede

helft van de negende of het begin van de tiende eeuw. Een bijzonderheid van dit beeldje is het juweel dat prominent geplaatst is tussen de beide godheden op een eigen lotuskussen en voorzien van een vlam. De precieze betekenis ervan is in deze context niet direct duidelijk. In het algemeen staat dit juweel voor rijkdom en welvaart. In de Javaanse hindoe-boeddhistische kunst wordt het op verschillende plaatsen toegepast: als sierknoppen op de troon van de hindoe-god van de rijkdom, Kubera, bij het beeld afkomstig van Gedong Songo in het Rijksmuseum;¹⁵ op de bloem van een lotus die verschillende godheden in de hand houden, zoals de Shivaïtische wachter Nandishvara in de collectie van de Vereniging, die nu in Beelden aan Zee in Scheveningen staat;¹⁶ tussen de voeten van de bodhisattva Avalokiteshvara in een brons in het museum in Jakarta;¹⁷ op het topje van de haartooi van Shiva, als bekroning van een parasol (afb. 2);¹⁸ als bekroning van Midden-Javaanse tempelklokken, zoals die in de collectie van de Vereniging.¹⁹

Een heel uitzonderlijke toepassing doet zich voor op een stenen beeld van de hindoe-god Shiva in de collectie van de Mangkunegoro in Surakarta. Het beeld heeft dezelfde kenmerken als het hoofdbeeld van candi Prambanan, alleen ontbreekt de drietand staand aan zijn rechterzijde, maar op de lotus-sokkel, aan weerszijden van zijn voeten, tegen de achterplaat ligt een grote lotusknop waarop een dergelijk juweel.²⁰ Het handgebaar dat de twee onderhanden samen maken, wijst erop dat dit een vergoddelijkte vorst voorstelt. Zouden de lotusknoppen de voorlopers zijn van de lotusplanten die bij stenen godenbeelden uit de Singosari-periode (13^e eeuw) aan weerszijden van de figuur zijn aangebracht? Die lotusplanten geven vermoedelijk de overgang van de menselijke naar de goddelijke wereld aan.²¹ Het juweel is een symbool en siermotief dat alleen in de Midden-Javaanse periode werd toegepast en in ieder geval voorspoed aangeeft. In dit bronzen beelden-groepje lijkt het reusachtige juweel wel de plaats van hun kind ingenomen te hebben.

Grappig is dat we beschikken over de mening over dit beeldgroepje van Herman Visser, medeoprichter, secretaris en conservator van de Vereniging. In de jaren 1921-1922 maakte hij vanuit New York een reis langs Aziatische kunstcollecties in de Verenigde Staten en in Azië en schreef onderweg 24 reisbrieven over zijn bevindingen voor het *Algemeen Handelsblad*. Eind december 1921 was hij op Java en bezocht hij natuurlijk het Bataviaasch Museum. Hij vond de manier van opstellen van de Javaanse oudheden een veel te ouderwetse opstapeling. 'Veel schoons heb ik onder de Bataviaasche bronzen niet kunnen ontdekken. Doch er is één, onder het tijdelijk conservatorschap van prof. Krom dit jaar aangekochte brons (no. 5802, Ćiwa en Pârvati), een naar schatting slechts ruim een decimeter hoog, en twee decimeter breed werk, dat ik tot de allerbeste Hindoe-Javaansche bronzen reken. Behalve de schitterende en grootsche plastische qualiteiten van dezen brons, is de patina zeldzaam schoon, en, voor Java, naar mijn weten, geheel uniek. Zelfs diep-groen en glanzend; herinnert aan een zeer gezochte patina op vroeg-Chineesche bronzen.'²²

Hierbij dient aangetekend te worden dat hij het zilveren paar in de collectie van Verburgt nog niet gezien had. Verburgt had het weliswaar al in 1920 in Parijs verworven, maar het zou voor het eerst verschijnen op de tentoon-

stelling van Indische beeldhouwkunst georganiseerd door de Vereniging in het Gemeentemuseum aan de Zeestraat in Den Haag van 17 september tot half oktober 1922 (cat.nrs. 62 en 63). Daar was het Visser blijkbaar nog niet opgevallen. In de catalogus wordt er niets bijzonders over vermeld en het wordt niet opgenomen in het platenalbum dat de Vereniging daarna liet verschijnen. Maar in 1936, naar aanleiding van de tentoonstelling 'Aziatische Kunst' die de Vereniging toen in het Stedelijk Museum te Amsterdam organiseerde, revancheerde hij zich. In het *Bulletin van de Vereniging* laat hij enkele stukken van die tentoonstelling afbeelden en bespreekt ze nog eens apart. Hij merkt dan op dat de beeldjes (cat.nrs. 173 en 174) merkwaardigerwijze nog niet eerder gereproduceerd waren, maar dat dit in het geheel niet betekende dat ze van minder belang zouden zijn.²³ Hij vermeed hier een vergelijking te maken met het bronzen groepje in Batavia, waarschijnlijk omdat dat beeldje eveneens bij de meedogenloze brand van het Nederlands paviljoen in Vincennes van 1931 verloren was gegaan.²⁴

De advocaat en later directeur van de Ongevallenverzekeringsmaatschappij Fatum, Gerrit Jan Verburt, de ontdekker van dit lieflijke, zilveren godenpaartje, was mede oprichter van de Vereniging van Vrienden der Aziatische Kunst in 1918. Tot 1922 vervulde hij de functie van ondervoorzitter en daarna van lid van het Algemeen Bestuur. Hij onderschreef het ideaal van een museum voor Aziatische kunst, maar heeft de concrete plannen ervoor niet mee kunnen maken. Al op 7 mei 1926 overleed hij. Hij was niet een verwoed verzamelaar, maar meer iemand die zich graag met mooie voorwerpen omringde. Zijn vrouw, mevrouw C.G. Verburt-Kramer, een schilderes, overleefde hem ruim 40 jaar. Het zilveren godenpaar werd samen met enkele tientallen andere Aziatische kunstwerken door haar, geheel in de geest van haar overleden man, aan de Vereniging gelegateerd.²⁵

Noten

1. Met dank aan Hanneke van den Muyzenberg voor opbouwende suggesties voor het verfraaien van dit stuk, en aan Jaap Polak voor het ter beschikking stellen en laten opwerken van foto's van de oudheidkundiger Dienst van Nederlandsch-Indië in zijn collectie, waardoor onder andere de inscriptie op het Parvati-beeldje (afb. 3) goed te lezen was.
2. Deze speciale waterkan is bedoeld om drinkwater voor onderweg mee te nemen. Hij wordt gevuld via de trechtervormige opening op de schouder en door de opening in de top kan het water worden gegoten. Meer hierover in P. Lunsingh Scheurleer, 'The Kamandalu containing the Amṛta: Transformation and Reinterpretation of an Indian water vessel in ancient Java', in: M.J. Klokke and K.R. van Kooij (red.), *Fruits of inspiration. Studies in Honour of Prof. J.G. de Casparis, Retired Professor of the Early History and Archaeology of South and Southeast Asia at the University of Leiden, the Netherlands, on the occasion of his 85th birthday*, Groningen, 2001, pp. 257-290.
3. P. Lunsingh Scheurleer en M.J. Klokke, *Divine Bronze; Ancient Indonesian Bronzes from AD 600 to 1600* (tent.cat. Rijksmuseum), Amsterdam/Leiden, 1988, nr. 3.
4. *Notulen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* van 2 april 1878, pp. 36-37. Voor vondsten van Javaanse oudheden, zie P. Lunsingh Scheurleer, 'Oudheidkundige Vondsten op Java', *Aziatische Kunst*, 35/4 (2005), pp. 4-13.
5. J. Brandes, 'De verzameling gouden godenbeelden gevonden in het gehucht Gemoeroeh, bij Wanasaba', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 47 (1904), pp. 552-576.

6. Gelezen door Jan Brandes als 'rake hambulu dyah saga', Brandes, *Op.cit.* (noot 5), later door L.C. Damais als 'rake tamwulu dyah sagara'. Professor Jan Wisseman Christie, SOAS, Londen, leest de inscriptie op de opgewerkte foto (afb. 3) als: *rake hamwulu dyah saga* en ze vertaalt hem: 'The rake Hamwulu dyah Saga'. Haar toelichting: 'rake' is een hoge titel verbonden aan het houden van een apanage en 'dyah' wordt uitsluitend gebruikt door leden van de koninklijke familie. De apanage titel Hamwulu bestond slechts kort, blijkbaar was deze in het leven geroepen voor *dyah Saga*, een lid van de koninklijke familie en waarschijnlijk na zijn dood weer opgeheven.
7. F.D.K. Bosch en C.C.F.M. Le Roux, 'Wat te Parijs verloren ging', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 71 (1931), pp. 663-683.
8. Dit is een suggestie van Jaap Polak te Amsterdam, die ik hier gaarne overneem.
9. *Oudheidkundig Verslag over 1940 van den Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië*, Batavia, 1941, pp. 24, 37 en pl. 25.
10. In het andere geval werd een gouden godenbeeldje staande onder een zilveren stomp gevonden. Volgens de inscriptie op de stomp zou het beeld de god van de Diëng voorstellen. Zie *Oudheidkundig Verslag van den Oudheidkundige Dienst van Nederlandsch-Indië over 1924*, p. 105.
11. Voor de dag en maand, L.C. Damais, 'Études d'épigraphie indonésienne' III, *Bulletin d'École Française d'Extrême Orient* 46 (1952), pp. 30-31.
12. J.G. de Casparis, 'A Metrical Old Javanese Inscription dated 856 AD', *Prasasti Indonesia* 2, Bandung, 1956, pp. 280-330. Veel dank aan dr. Marijke Klokke van de Universiteit Leiden, die mij op deze inscriptie wees.
13. Veel dank voor deze informatie van Professor emeritus Peter Worsley, die een vertaling van dit gedicht voorbereidt dat gepubliceerd zal worden door het KITLV in Leiden.
14. Dit beeldengroepje is vroeger wel geïnterpreteerd als boeddhistisch, zie J.L. Moens, 'Aanwinsten van de Archaeologische Collectie van het Bataviaasch Genootschap 4. Een Javaansch-Buddhistisch Guru-beeld', *Oudheidkundig Verslag van den Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië* 1921, Weltevreden/Den Haag, 1922, Bijlage T, pp. 186-193. Ik kan er geen enkel boeddhistisch element in ontdekken.
15. *Jaarverslag van het Rijksmuseum over 1999*, pp. 50-51.
16. P. Lunsingh Scheurleer, 'Spreekende buiken', *Aziatische Kunst*, 34/3 (2004), pp. 42-46.
17. J. Fontein, *The Sculpture of Indonesia*, Washington/New York, 1990, cat.nr. 45.
18. Fontein, *Op.cit.* (noot 17), cat.nr. 52.
19. Lunsingh Scheurleer en Klokke, *Op.cit.* (noot 3), cat.nr. 71.
20. OD-foto 8748 en W.F. Stutterheim, 'De Oudheden-Collectie van Z.H. Mangkoenagoro VII te Soerakarta', *Djawa* 17 (1937), pp. 3-101, inv. B4, h. 70 cm., p. 72.
21. Argumentatie over deze mogelijke betekenis in: P. Lunsingh Scheurleer, 'The Well-Known Javanese Statue in the Tropenmuseum, Amsterdam and Its Place in Javanese Sculpture', te verschijnen in *Artibus Asiae* vol. LXVIII, 2.
22. *Algemeen Handelsblad* 21 januari 1922, tweede blad, p. 5.
23. *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 13 (1936), pp. 323-324.
24. Bosch en Le Roux, *Op.cit.* (noot 7)
25. M. Draak en K.W. Lim, 'Het Legaat Verburgt', *Bulletin VVAK*. Derde serie, nr. 19-20 (1970).